

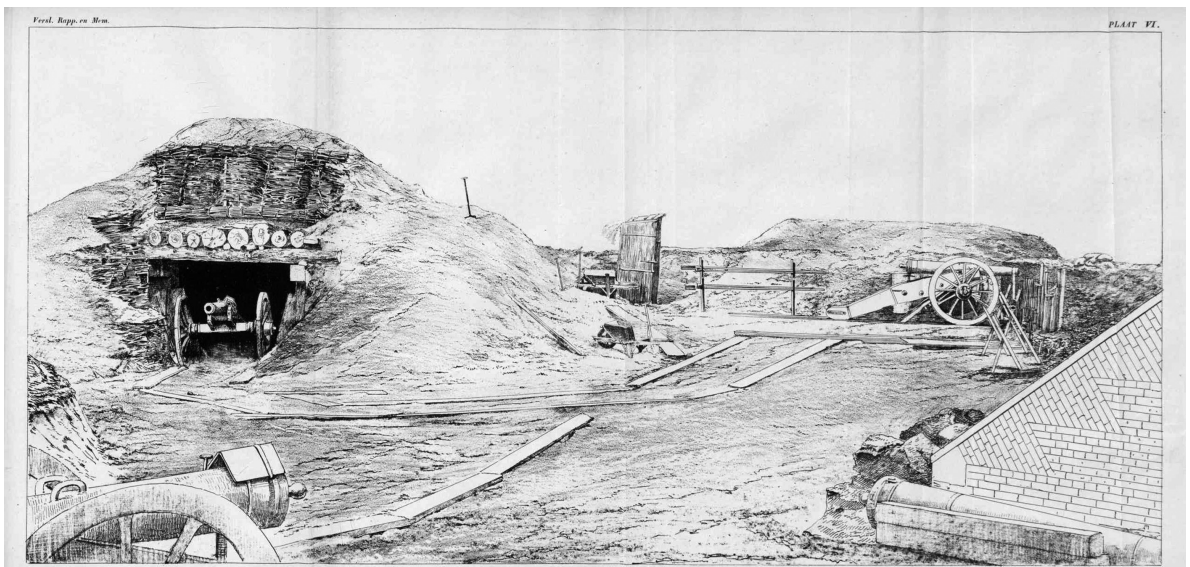
Fortenoefening 1881

Kees Floor

Begin augustus 1881 liepen er talrijke kleine groepjes soldaten langs de wegen bij Groenekan, Blauwkapel en Achttienhoven. Al eerder was er op de Forten De Gagel, Blauwkapel, Ruigenhoek en Voordorp een verhoogde militaire activiteit waargenomen. Op 1 augustus 's ochtends waren vanuit Utrecht namelijk twee compagnieën vestingartillerie en een compagnie infanterie aangekomen op Fort Blauwkapel. Rond het middaguur volgde een compagnie infanterie vanuit Doesburg. Na inspectie van de troepen trokken de militairen onder tromgeroffel en hoorngeschal verder door naar een nabijgelegen fort, waar ze de weken daarna gelegerd zouden zijn. Ook die verplaatsingen zullen niet onopgemerkt zijn gebleven. Gedurende hun verblijf op de forten was geregeld het gebulder van kanonnen en het knetteren van geweervuur te horen. Ook werden er 's nachts vuurpijlen afgestoken en lichtsignalen gegeven. Het leek wel oorlog. Wat was er aan de hand?

In de negentiende eeuw werd er geregeld, vaak met frisse tegenzin, geld uitgetrokken voor de forten van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Het deel van de linie dat ten oosten van Utrecht liep, lag onder andere op het grondgebied van de gemeenten Maartensdijk (of Oostveen) en Achttienhoven. De linie had een belangrijke functie bij de landsverdediging. Omstreeks 1850 werden diverse verbeteringen en versterkingen

aangebracht bij onder andere de Forten De Gagel en Blauwkapel; laatstgenoemd fort kreeg daarbij ook een bomvrij wachthuis in het reeds aanwezige reduit (zelfstandig verdedigbaar werk). Rond 1870 legde het Ministerie van Oorlog op wat grotere afstand van de stad Utrecht nieuwe forten aan, waaronder Voordorp (figuur 1) en Ruigenhoek. Rond 1879 werden alle betrokken forten gemoderniseerd.

Fort Voordorp tijdens de fortrenoefening van augustus 1881. Bron: Verslagen enz.

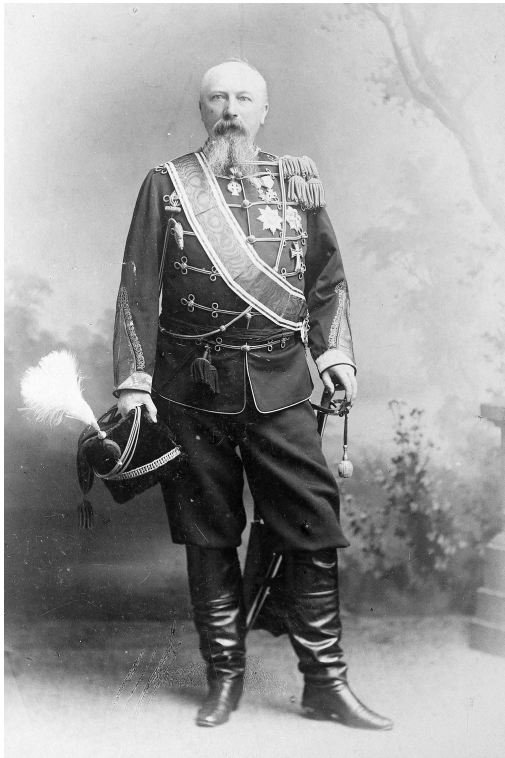

De verdedigingswerken lagen er, maar zou hun aanwezigheid in geval van oorlog effectief benut kunnen worden?

Militaire oefening

Het leek op z'n minst raadzaam om dat te oefenen. Op 12 mei 1881 bepaalde Koning Willem III dan ook bij koninklijk besluit no 19 dat *'ter oefening van vestingtroepen een groep forten in de Nieuwe Hollandse Waterlinie zoude worden bezet en in staat van verdediging gebracht, zooveel mogelijk overeenkomstig den oorlogstoestand, en dat daarbij door de bezettingen al datgene zoude worden verricht wat van haar in dien toestand zoude kunnen worden gevorderd'*.

In augustus was het zo ver; de oefeningen gingen van start onder leiding van de Kolonel Joachim Hendrik Kromhout (figuur 2). Later zou een kazerne van de genie in Utrecht naar

Kolonel Joachim Hendrik Kromhout, leider van de fortenuoefening van augustus 1881. Bron: Wikimedia.

hem vernoemd worden. Om het openbare leven in het binnen de fortgrenzen liggende dorp Blauwkapel niet te veel te ontwrichten en geen schade aan te richten aan particulier eigendom, werd daar alleen het reduit gebruikt. Het diende tijdens de oefeningen als hoofdkwartier. Het bomvrije wachthuis was echter erg vochtig en donker, zodat er ook enkele tenten werden opgezet. Door plaatsgebrek werd een van de tenten boven op het wachthuis geplaatst. Die tent diende als eetkamer voor de officieren; hij was op afstand van buiten het fort goed zichtbaar. De Forten De Gagel, Ruigenhoek en Voordorp kregen een volledige bezetting. De omliggende gronden en landerijen werden bij deze militaire oefening echter niet onder water gezet; als het echt menens was geweest, had dat wel moeten.

Dit alles en meer over de militaire activiteiten in en rond Groenekan, Blauwkapel en Achttienhoven was destijds te lezen in diverse dagbladen. Vooral *Het Nieuws van den Dag*, het *Algemeen Handelsblad* en het *Dagblad van Zuid-Holland en 's Gravenhage* deden uitvoerig verslag.

Het oorlogstoneel

De forten waar de oefening werd gehouden, maakten deel uit van de zogeheten *Stelling van Utrecht*, een deel van de *Nieuwe Hollandse Waterlinie*. De verdediging van die stad, die ten tijde van de Oude Hollandse Waterlinie niet serieus genomen was, werd nu als zeer belangrijk beschouwd. Verscheidene verharde wegen voerden naar de stad, die tevens een knooppunt was van spoorlijnen. De Centraalspoorweg (Utrecht-Amersfoort) en de Oosterspoorweg (Utrecht-Hilversum) kruisten elkaar zelfs vlak bij Fort Blauwkapel, zoals onder andere op het kaartje dat in de krant *Het Nieuws van den Dag* verscheen, is te zien (figuur 3). Daarbij was een beschrijving opgenomen van de wegen in het gebied waar de oefeningen werden gehouden. Alleen de

verharde wegen zouden in geval van inundatie net boven de waterspiegel uit blijven steken. Hoewel afstanden destijds niet meer werden opgegeven in Nederlandse mijl maar in kilometer, was het toch ook nog gebruikelijk om te werken met uren of minuten gaans. Zo lag Fort Voordorp bijvoorbeeld op een kwartier gaans van Fort Blauwkapel en bereikte je vanaf de herberg de Groene Kan Fort Ruigenhoek binnen 10 minuten.

vrijkwamen, konden dan, evenals de gekapte bomen, gebruikt worden voor het aanbrengen van verdere verstevigingen aan de forten.

Bezetting van de forten

De bezetting van de Forten Voordorp en Ruigenhoek bedroeg vermoedelijk ongeveer 200 man en 6 officieren per fort. De bezetting van Fort De Gagel was de helft zo groot. Verder waren er op elk fort een of twee wasvrouwen, die tevens dienst deden als cantinière. In de 'kantine' kon je brood, boter, kaas, eieren, bier en koffie krijgen. Af en toe werd er in beperkte mate jenever geschonken, wat volgens het verslag van de officier van gezondheid een goede uitwerking had op de manschappen. Gemiddeld ging het om één glas jenever per persoon per dag.

Tot de vijand zich op 10 augustus liet zien, was er een strak werkrooster. Om half zes was het reveil en om zes uur het ontbijt. Daarna van half zeven tot twaalf aan het werk met om half negen een half uur pauze. Van twaalf tot twee was er de grote rust; daarin viel ook de middagmaaltijd. Van twee tot vijf weer aan het werk; daarna een uur rust met koffie en brood voor de ondergeschikten en de hoofdmaaltijd voor de officieren. Van zes tot acht was de laatste werktijd; om tien uur was alles en iedereen, na een werkdag van tien uur in welverdiende, diepe rust.

Op 10 augustus had de vijand volgens het oefenscenario de Grebbelinie geforceerd. Vanaf die dag kon hij elk moment verrassingsaanvallen uitvoeren op de forten. Deze 'oorlogssituatie' hield ruim een week aan. Door de talrijke alarmen, kon niet meer volgens het rooster gewerkt worden. Op 19 augustus werd de oorlog als beëindigd beschouwd; de dagen daarna werden gevuld met opruimen, schoonmaken, onderhoud plegen en terugkeer naar huis.

'Het oorlogstoneel bij Utrecht'. Bron: *Het Nieuws van de Dag*, 20 augustus 1881.

8

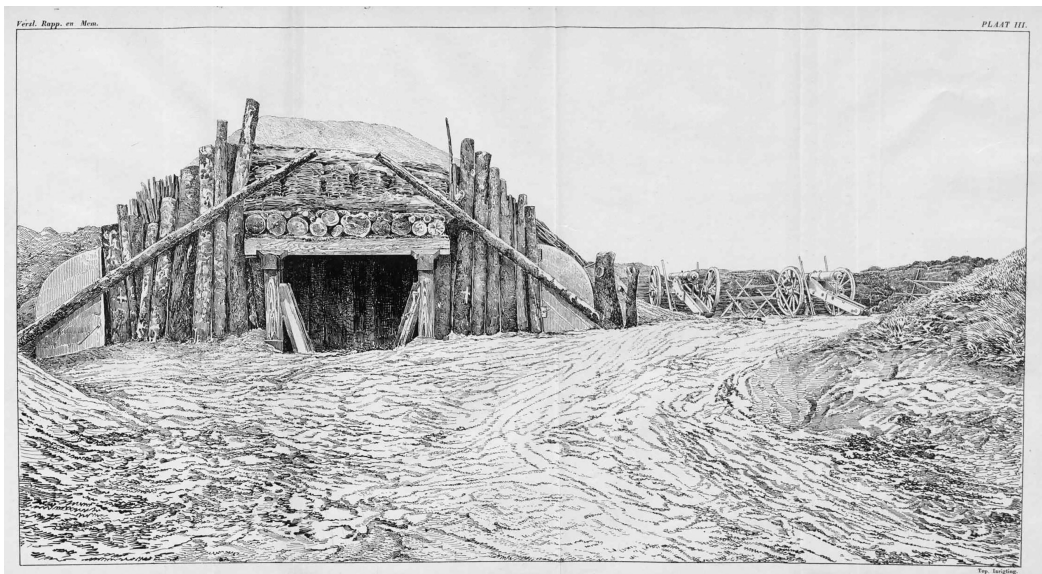
De Forten de Gagel en Ruigenhoek lagen in min of meer open terrein; men zou de vijand gemakkelijk kunnen zien aankomen. Bij de Forten Blauwkapel en Voordorp was dat niet het geval. Ten noorden van de Groenekanse dijk (thans Groenekanseweg) lag veel houtgewas, net als tussen Voordorp en de Biltstraat (thans Biltse Straatweg, Utrecht en Utrechtseweg, de Bilt). In geval van oorlog zou dat eerst opgeruimd moeten worden om de militairen op de forten vrij uitzicht te verschaffen in de richting van waaruit de vijand werd verwacht. Eventuele bebouwing die in de weg stond, zou moeten worden afgebroken. De bouwmaterialen die daarbij

De inrichting van de forten

Het eerste wat de militairen na aankomst op hun fort te doen stond, was het op orde brengen van het logies, de slaapruinten en de overige lokalen. De officieren en onderofficieren sliepen in metalen kribben; de ondergeschikten lagen met hun strozak op houten britsen. De kussens waren met stro gevuld. Daarnaast werden op dag 1 de latrines gegraven en kwam er een steiger in de fortgracht, die gebruikt werd als was- en badplaats. Verder was het belangrijk het contact met het hoofdkwartier mogelijk te maken. Er werden telegraafdraden uitgerold tussen de forten en het hoofdkwartier, die op dag 2 werden ingegraven voor zover dat op de dag van aankomst nog niet was gebeurd. Ter verdere voorbereiding op de komst van de vijand werden aanvullende, houten verstevigingen, zogeheten palissaderingen en blinderingen, aangebracht om de ingangen en de niet-bomvrije ruimten van de forten meer bescherming te bieden (figuur 4). Het daarvoor benodigde hout moest in oorlogstijd uit de omgeving worden gehaald, maar was nu voor dit geval van oefening reeds beschikbaar.

De oefeningen

De oefening bestond, naast het uitvoeren van de voorbereidende werkzaamheden, uit zaken als patrouille lopen, waarschuwen met geweervuur of anderszins als de vijand eraan kwam, het opstellen van het geschut en het onderhouden van contact met het hoofdkwartier. Aanvankelijk kon men op de forten nog wel aan voedsel komen, veelal ingekocht in Utrecht. Vanaf 10 augustus moesten de manschappen het echter doen met de aanwezige noodrantsoenen, waaronder beschimmelde beschuit. De officieren hadden vooraf te horen gekregen dat ze voor ongeveer een week hun eigen voedsel mee moesten nemen. In die periode was er zowel overdag als 's nachts geregeld alarm. Iedereen moest dan de positie innemen en de handelingen uitvoeren zoals die tijdens oorlogshandelingen waren voorgeschreven. Op twee dagen was er 'open dag'. Dan mochten alle officieren die dienden in het leger, voor zover de dienst het toeliet en op eigenkosten, een kijkje nemen op de forten in het 'oorlogstoneel'. Ook officieren van schutterijen waren dan welkom. Op zulke

Fort Ruigenboek tijdens de fortenuoefening van augustus 1881. De ingang is verstevigd met palissaden (houten palen). Niet-bomvrije ruimten zijn geblindeerd met hout. Bron: Verslagen enz.

dagen was het op de forten *business as usual*. Overall stonden schildwachten en binnen in het fort lagen manschappen op hoge borstweringen naar buiten te kijken of de vijand er al aan kwam. Wel stonden voor de bezoekers de hekken wijd open en was er een vlonder gelegd over het afgebroken gedeelte van de bruggen over de omringende grachten. Er werd veel geschoten om de situatie met bijbehorende herrie en kruitdampen voor de bezoekers zo echt mogelijk te doen lijken.

Lichtseinen en postduiven

De oefeningen kregen veel aandacht van de schrijvende pers; de noodzaak om dergelijke oefeningen te houden werd wel gevoeld. Er waren weliswaar eerder oefeningen geweest, maar die betroffen dan slechts één fort. Of ze waren mislukt doordat de samenwerking en afstemming tussen de infanterie en artillerie problematisch was. De artillerie oefende tot dan toe uitsluitend in het open veld, dus niet vanaf forten. Genoeg nieuws om naar uit te kijken, temeer daar militaire activiteiten zich doorgaans konden verheugen in een grote belangstelling van het publiek, en dus van de lezers van de krant.

Verdere nieuwigheden betroffen de communicatie met het hoofdkwartier. 's Nachts werd, voor het geval de telegraafverbindingen onklaar zouden raken, gewerkt met vuurpijlen en gekleurde lichten. Daarbij konden afhankelijk van de gekozen kleuren of kleurencombinaties berichten worden doorgegeven. Overdag werden experimenten uitgevoerd met postduiven van de Haagse vereniging *de Ooyevaar*. Ondanks het slechte weer kwam een bericht van de bevelhebber in 1,5 uur aan bij de regering in den Haag.

Krantenverslagen

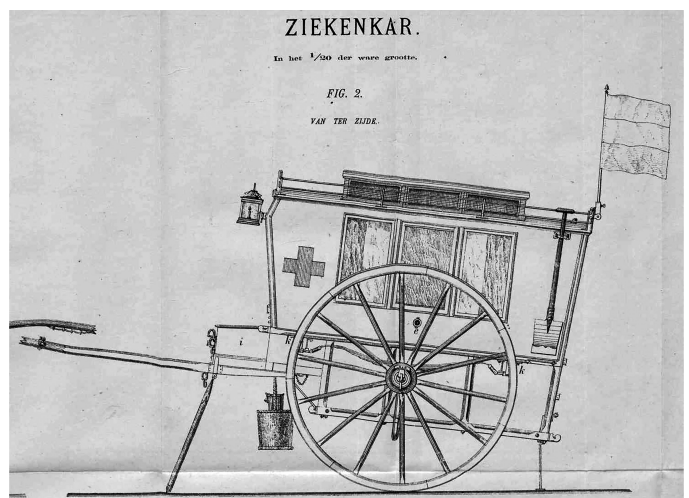
De krantenberichten tonen een mengeling van zakelijke verslaglegging,

bewondering en trots over behaalde resultaten, kritiek en satire. Zo betoonde men zich soms tevreden over de korte tijd waarin de forten tijdens de oefening operationeel waren geworden. Anderen wezen dan op het feit dat er al sinds eind mei troepen van de genie gelegerd waren op Fort Ruigenhoek. De manschappen waren belast met de voorbereidingen van de oefening; een eventuele vijand zou zijn komst dus minstens twee maanden van tevoren moeten aankondigen.

Ook was er kritiek op het vele schieten tijdens de open dagen om het bezoek in de juiste stemming te brengen. Men zag het als het weggegooien van onze belastingcenten. Een derde punt van kritiek betrof de plaatsing van de tent-eetzaal op fort Blauwkapel; deze was van verre zichtbaar en kon dus als gemakkelijke schietschijf dienen voor de vijand. Overigens zou een commandant in oorlogstijd zijn intrek nemen op een nabij een fort gelegen, gevorderd huis dat groot genoeg was om ook zijn staf te ontvangen.

De kranten besteedden ook aandacht aan een nieuw ontworpen ziekenkar, waarmee werd geëxperimenteerd (figuur 5). Voor de zieken was de kar comfortabel, maar er was

10

De nieuwe ziekenkar die werd uitgeprobeerd tijdens de fortenuoefening van augustus 1881. Bron: Verslagen enz.

geen plek waar de voerman op kon zitten. Als de kar ergens snel ingezet moest worden, werd de tijd die nodig was om de gewonde(n) te bereiken niet bepaald door de snelheid van het voor de kar gespannen paard, maar door die van de voerman die ernaast liep. Aan beide zijden was op de kar een rood kruis aangebracht. In het donker was voor tegemoetkomend verkeer alleen de lantaarn te zien die de kar verlichtte; het zou, volgens de critici, goed zijn ook die lichtbron van een rood kruis te voorzien. En natuurlijk een rood kruis achterop.

Kritiek werd nu eens door de krant zelf geleverd, dan weer door verslaggevers in de mond van derden gelegd. Het verslag in *Het Nieuws van de Dag* werd zogenaamd geschreven door de commandant van de schutterij in ruste te Kooldorp, samen met zijn schoonzoon de kapitein Grutter van de infanterie. De niet-bestaande plaats Kooldorp en de genoemde officieren komen voor in een satirisch feuilleton in het tijdschrift *Tijdspiegel*; daarin wordt de gang van zaken in het leger en op het ministerie van oorlog vol humor geschetst en op de korrel genomen. Zo kan ook de verslaglegger van de krant zelf buiten schot blijven als hij kritiek levert of twijfels uit.

Vals alarm

Maandagavond 15 augustus hadden zich veel bewoners uit de omtrek verzameld op de wegen rond de forten. Men verwachtte dat er wel wat te zien of te beleven zou zijn. Om negen uur konden ze genieten van het schouwspel van een vals alarm op Fort Voordorp, waarbij veel werd geschoten. Het leger had een militaire vrachtwagen met kleding voor de bezetting van het fort te midden van een nieuwsgierige menigte aangezien voor de vijand. Dat was althans de officiële lezing. Kranten meldden dat boeren pistoolschoten hadden gelost of voetzoekers hadden aangestoken, om een alarm uit te lokken, zodat de omstanders konden 'smullen'.

Om dergelijke 'vlegelachtige aardigheid' te voorkomen werd met volgende nachtelijke alarmoefeningen niet voor 1 uur 's nachts begonnen.

Tot slot

De verslagen van de fortеноefening van 1881 geven een goed beeld van hoe men het gebruik van forten in oorlogstijd voor zich zag. Ook leverden ze wat beeldmateriaal, waarop te zien is hoe een fort er onder die omstandigheden uit moest zien. De kranten werden uiteraard niet door iedereen gelezen. Zo berichtte de Gooi- en Eemlander op 27 augustus dat het kanongebulder ook hoorbaar was geweest in Loosdrecht. Een vrouw had ongerust gevraagd wat er aan de hand was. Zij kreeg als antwoord dat de Fransen in Utrecht waren en dat het niet lang zou duren voor ze Loosdrecht zouden bereiken. Het mens heeft die nacht geen oog dichtgedaan.

Verantwoording

- Diverse kranten van augustus 1881 (delpher.nl).
- Verslagen, rapporten en memorien omtrent militaire onderwerpen, twaalfde deel, 's Gravenhage, 1882 (delpher.nl).
- A.L.W. Seijffardt: Oefening van vestingtroepen nabij Utrecht in Augustus 1881, *De Militaire Gids* 1, 1882 (delpher.nl).
- Joop Westhoff: De mens in de Linie, Verslag van de fortеноefening in 1881, *Saillant* 2012, 3.
- Dirk de Groot: Nieuwe Hollandse Waterlinie, *Naslagwerken*, 2016-2018.
- N.N.: Onze militaire bijeenkomsten door een plattelander; Uittreksel uit de notulen der vergadering, genaamd 'Militaire conferentie te Kooldorp'. *De Tijdspiegel*, 1877-1888.

Extra

Op www.stmaerten.nl vindt u nog aanvullende informatie over de Nieuwe Hollandse Waterlinie en de oefeningen in de jaren 80 van de 19e eeuw.

